

K. GUDONIS

SOCIALINIŲ UTOPIJŲ TIPOLOGIZACIJA

Šiame straipsnyje nesiekama aprėpti visą socialinių utopijų istoriją, taip pat nepretenduojama išsamiai apibūdinti šį reiškinių. Norima vien trumpai apžvelgti pagrindines rūšis „laimingųjų salų“ ir pamėginti tipologizuoti socialines utopijas pagal tam tikrus jų požymius, aptarti būdingiausias utopijos sampratos aspektus.

1516 metais pasirodžiusi anglų valstybės veikėjo ir mąstytojo Tomo Moro „Utopija“ davė vardą tam tikros rūšies literatūrai, nors ir anksčiau parašyti kūriniai, pavyzdžiui Platono „Valstybė“ ar didžiojo Rytų matematiko, mediko ir filosofo al Farabio (870—950 m.) „Traktatas apie dorovingojo miesto gyventojų pažiūras“, buvo vadinami utopijomis. Socialinėms utopijoms priskiriama T. Kampanelos „Saulės miestas“, F. Bekono „Naujoji Atlantida“, H. Velso „Žmonės kaip dievai“, O. Hakslio „Šaunusis naujasis pasaulis“, Dž. Orvelo „1984 metai“ ir daugelis kitų veikalų.

Žodžiui „utopija“ dažnai suteikiama svajonės, chimeriško kūrinio, kur nesiskaitoma su faktais, nerealaus projekto reikšmė. Atrodytų, kad tokia šio žodžio samprata mokslinėje analizėje būtų netinkama, nes ji neišvengiamai primeta tam tikrą apriorinį vertinimą. Tad visų pirma reikėtų paaiškinti, kokiais kriterijais remiantis nustatomas projekto realumas arba nerealumas. Socialinės minties istorijoje daug pavyzdžių, kai apšaukta „utopiška“ (minėta prasme) doktrina pasirodė gyvybingesnė už kitas, laikytas praktiškomis. Kaip rašė V. Leninas, „utopinis socializmas buvo *teisus* pasauline-istorine prasme“¹, nes nuspėjo daugelį tiesų, kurias galima patvirtinti moksliskai. Konkuruojančios politinės partijos dažnai kaltina viena kitą utopiškumu. Negalima tvirtinti, kad tokie kaltinimai visada vienodai pagrįsti ar nepagrįsti. Išankstinis įsitikinimas kokios nors koncepcijos (nebūtinai politinės) nepraktiškumu dažniausiai yra subjektyvus, sąlygojamas partijos ar klasės ideologijos, sociologinės ar technologinės vertintojo vaizduotės.

¹ Leninas V. I. Raštai, t. 18, p. 329.

Daugeliu atvejų svarbiausia ne tai, ar koks nors projektas absoliučiai tinka arba netinka realizuoti, o tai, kad, daugumos nuomone, tuo metu jis atrodo nerealizuotinas. Operuojant utopiškumo sąvoka, dažnai nesugebama atsiriboti nuo esamo pasaulio išsivystyme lygio, nesuvoikiama, kad tolesnio vystymosi galimybės yra labai didelės.

Jau nuo G. Hėgelio laikų visiems žinoma, kad veiklos rezultatai niekada iki galo neatitinka numatytų tikslų. Keičiamo pasaulio pasipriešinimas ir tai, kad neįmanoma numatyti smulkmenų, sukuria situaciją, kai neįmanoma išvengti įvairių metamorfozių ir netikėtumų. Tai nėra vien utopinės minties bruožas. Dažnai toks likimas ištinka daugelį toli siekiančių projektų. Jei orientuosimės ne į utopinių projektų visumą, bet į atskirus jų elementus (čia nekalbame apie sunkumus, kurie kyla tokius elementus atskiriant), pasirodys, kad visų laikų didžiosios utopijos tam tikra dalimi yra realios. Antai Platono vizija dėl asmeninio gyvenimo reglamentavimo XX a. žmonėms atrodo visai reali. Niekas nepavadins tuščia svajone T. Moro minčių apie privatinės nuosavybės likvidavimą, 6—8 valandų darbo dieną arba F. Bokono „Naujojoje Atlantidoje“ sukurtos koncepcijos apie mokslo panaudojimą visos visuomenės gerovei. Ne be reikalo F. Engelsas, kritikuodamas utopinį socializmą, kalbėjo ir apie jame esančias genialias mintis, „kurios kiekviename žingsnyje prasiskverbia pro fantastišką apdangą“, ir juokėsi iš norinčių «gėrėtis savojo blaivaus galvojimo būdo pranašumu, lyginant su tokiu „pamišimu“»².

Socialinės utopijos suvokiamos ir kaip pažiūrų sistemos, pagrįstos esamų socialinių santykių priešstatymu kokybiškai kitokiems santykiams, adekvačiau atspindintiems žmonių reikmes. „Utopija, — rašė A. Svencichovskis, — kaip *ideali* socialinių santykių forma yra labiausiai paplitęs elementas dvasiniame pasaulyje“³ (kursyvas mano. — K. G.). Utopija tokiu atveju tampa moralinio ir socialinio idealo sinonimu, utopistu — kiekvienas, matantis blogį ir ieškantis optimalių būdų jam pašalinti. Tokia pažiūra į utopiją turi nemaža privalumų: nereikalauja spekuliacijų (ką galima, ko negalima realizuoti), leidžia sekti istorinį žmonijos idealų vystymąsi, jų santykį su kintančia realybe. Laikantis šios pažiūros, nedaroma skirtumo tarp tų idėjų, kuriomis vadovaujasi didieji masiniai sąjūdžiai, keičiantys pasaulio veidą, ir tų, kurios gimsta sterilioje kabinetų tyloje. „Utopija“ tuomet pasidaro nepaprastai plati sąvoka, „utopistas“ — sinonimu kiekvieno mąstančio žmogaus, o ne žmogaus, mąstančio tam tikru būdu. Pritariant tokiai pažiūrai, tiesiog nereikėtų atskirai nagrinėti socialinių utopijų problemų, nes jos būtų neatšiejamos nuo visuomenės ideologijos. Dėl to utopijos, kaip idealo, koncepcija reikalauja tam tikrų pataisų ir išlygų. Vienu autorių manymu, būtina pabrėžti, kad su utopija turime reikalą tik tada, kai idealas pa-

² Marksas K., Engelsas F. Rinktiniai raštai dviem tomis, t. 2, p. 106—107.

³ Swiętochowski A. Utopie.— W., 1910, s. 7.

teikiamas smulkiai aptartas, kai jis „virsta visa apimančia vizija socialinių santykių, kuriuos jos autorius laiko geriausiaisiais“⁴. Taigi utopistų neturėtume laikyti mąstytoją, svajojantį apie egalitarinę visuomenę, o tik tokį, kuris visuomenės organizaciją projektuoja su visomis smulkmenomis. Kiti autoriai mėgino siaurinti utopijos sąvoką. Utopijomis jie linkę vadinti tik tokias idealų sistemas, kurios atsirado kaip „gryno“, abstraktaus mąstymo produktas, kurios yra atitrūkusios nuo masinių sąjūdžių ir realaus revoliucinės kovos patyrimo. Šis modelis susijęs su realybe tik tiek, kiek norima nusakyti, kas realioje visuomenėje yra gera, kas bloga. Tą patį utopijos bruožą nurodė ir F. Engelsas, pabrėždamas, kad „reikėjo išrasti naują, tobulesnę visuomeninės santvarkos sistemą ir ją įpiršti visuomenei iš išorės“⁵.

Utopija laikomas „minties eksperimentas“, kai norima išsiaiškinti visas tam tikros hipotezės pasekmes. Jau O. Kontas kėlė mintį, jog kai kuriais atvejais (pvz., biologijoje) tikslinga būtų išgalvoti nesančius organizmus, kad geriau suprastume esančių funkcionavimą. Panašiai elgiasi ir sociologas, kurdamas kokio nors reiškinio „idealų tipą“ ir pabrėždamas tokias jo savybes, kurios realiai nėra ryškios, bet reiškinio supratimui turi esminę reikšmę. Mintinis eksperimentas vertinamas ir tokiais atvejais, kai neįmanomas dirbtinis atskirų reiškinų izoliavimas, jų santykinės vertės nustatymas. Toks daugelio utopinės literatūros pozicijų interpretavimas yra gana vaisingas. T. Moro „Utopija“ šiuo požiūriu — atsakymas į klausimą, „kaip atrodytų visuomenė, jei joje nebūtų privatinės nuosavybės?“ F. Bekono „Naujoji Atlantida“ — eksperimentas, kurio tikslas — išsiaiškinti mokslinių metodų taikymo visuomenines pasekmes ir pan.

Net ten, kur nėra išsamaus utopinės visuomenės modelio aprašymo, labai dažnai aptinkame samprotavimų apie vienokių ar kitokių institucijų sukūrimo arba likvidavimo pasekmes. Kai kurie utopistai (pvz., R. Ovenas), norėdami įrodyti savo idėjų teisingumą, mėgino jas realizuoti. Tokių utopinių idėjų giminytė mokslui pakankamai akivaizdi.

Etimologiškai „utopija“ reiškia vietą, kurios nėra. Galima iš dalies sutikti ir su visais minėtais požiūriais: visada esti utopijos ir realybės disonansas. Utopistas nenori priimti pasaulį tokį, koks jis yra, nepasitenkina esamomis galimybėmis, svajoja, kritikuoja, eksperimentuoja. Būtent nepasitenkinimas pasaulio tvarka ir verčia kurti utopijas. Utopijos galimybė slypi pasirinkimo būtinyje. Nėra utopijos be kokios nors alternatyvos. «Visuomenės, kuriose visuomeninė santvarka atrodė natūrali, o „yra“ buvo tapatinama su „turi būti“ ir „gali būti“, nedavė utopistų»⁶. Tuo tarpu visuomenėse, nuolat kamuojamose krizių, sąmyšio ir abejonių, — nuo antikinės Graikijos iki šių laikų, — utopijų nestokojama. Žino-

⁴ Szacki J. Utopie. — W., 1968, s. 21.

⁵ Marksas K., Engelsas F. Rinktiniai raštai dviem tomis, t. 2, p. 106.

⁶ Szacki J. Utopie, s. 27.

ma, tokioje situacijoje reikalinga ne bet kokia alternatyva, o tik tokia, kuri liečia viso pasaulio tvarką. Utopisto nepritarimas esamai padėčiai yra totalinis. Jis mato ne blogus ir gerus *dalykus*, bet tik *gėrį* ir *blogį*. Utopistas negalvoja apie visuomeninių santykių pakeitimą tobulesniais, — jis galvoja tik apie blogų santykių pakeitimą gerais. Tiltai tarp idealų ir realybės deginami dar prieš juos pastatant. Utopistui būdingas maksimalizmas ir tikėjimas, kad žmonija gali pradėti viską iš pradžių. Tokie bruožai laikytini būdingiausiais utopistams, o kitos jų savybės daugiau sia priklauso nuo įvairių aplinkybių.

Realybės ir idealo opozicija, reiškianti utopinį mąstymą, lemia ir kategorijos „utopizmas“ istoriškumą, nes nėra pažiūrų, kurios būtų utopiškos savaime, nepriklausomai nuo to, kokiomis aplinkybėmis jos paskelbtos. Mūsų aptartos socialinės utopijos koncepcijos nepaneigia viena kitos. Apžvelgdami įvairiais aspektais, geriau pažįstame reiškinį ir svarbiausia — suvokiame jo sudėtingumą.

Susisteminti istorijoje žinomas utopines idėjas arba, tiksliau, idėjas, atlikusias utopijos vaidmenį, labai sunku. Todėl reikia ieškoti pačių svarbiausių utopijos tipų, rūšių. Bet ir jų yra labai daug, nes jos skiriamos remiantis įvairiais kriterijais. Be visiems utopistams bendros ypatybės — idealo ir realybės priešstatymo, jų požiūryje į pasaulį yra ir daug skirtumų, atsiradusių dėl atskirų autorių idealų specifikos ir skirtingumo sąlygų, kuriomis jie buvo suformuluoti. Kiekvienoje epochoje gausu utopijų, kuriose sunku išvelgti vieningą schemą. Paprasta atrodo prielaida, kad vienos epochos utopinės idėjos turi bendrų savybių, leidžiančių jas traktuoti kaip visumą, daugiau ar mažiau skirtingą nuo kitos epochos utopijų. Tuomet, laikantis chronologijos, reikėtų aptarti antikines, viduramžių, Renesanso ir kitas utopijas. Be abejonės, kiekvienos epochos utopijos, kurios orientuojasi į ateitį arba ieško idealo praetyje, yra sąlygojamos savo atsiradimo vietos ir laiko. Jų autoriai stengiasi ne tik atsakyti į amžinuosius žmonijos klausimus, bet ir spręsti konkrečias istorinių visuomenių problemas. Utopinių idėjų sąlygotumas pastebimas nesunkiai. Antai antikinės Graikijos utopijos, kuriose veiksmas dažniausiai vyksta mieste-valstybėje, po šios valdymo formos krizės priima stoikų sukurtas vieningos žmonijos, pavaldžios gamtos dėsniams, idėjas. Europos viduramžiai, kurių pasaulėžiūros pagrindas — krikščionybė, sukuria krikščionišką utopiją — eretišką, antiklerikalinę, atskalūnišką ir vis dėlto nepakylančią virš religinio mąstymo kategorijų, inspiruotų, kaip ir oficiali doktrina, evangelinių šaltinių. Ankstyvojo Renesanso evangelinės krikščionybės apologetas ir bažnyčios reformatorius Savonarola, skelbdamas, jog būtina kovoti prieš „šėtono dvasią, skleidžiančią ištvirkimą krikščioniškame pasaulyje“⁷, svajotojo realizuoti utopinį „viešpaties sodo“ idealą, kuris patenkintų vidutiniųjų miestiečių reikmes ir būtų artimas teokratinei siste-

⁷ Cit. iš: Kowalski J. W. Reformatorzy chrześcijaństwa.— W., 1970, s. 208.

mai. Savonarolos utopinė krikščionybės „be ydų“ vizija, jo fanatiškas siekimas realizuoti savąją utopiją, tebuvo sublimuotas epochos prieštaravimų pasireiškimas. Kai tik Savonarolos veikla nebeatitiko stambiųjų feodalų ir Romos interesų, jis buvo sudegintas ant laužo.

Didžiųjų geografinių atradimų epochos utopijos — iš pažiūros autentiški atrastųjų žemių aprašymai. Antifeodalinių revoliucijų laikotarpio buržuazinės idėjos atspindi laisvojo žmogaus ir visuomenės sutarties utopijoje. Istorizmo atsiradimas XVIII a. pab.—XIX a. pradžios visuomeninėje mintyje sąlygojo analogiškas utopijas, parodančias idealią visuomenę, kaip žmonijos vystymosi galutinę pakopą.

Kitas utopinių idėjų sisteminimo pagrindas — jų santykis su socialinių klasių, grupių bei sluoksnių aspiracijomis. Buvo vergvaldžių, aristokratijos, buržuazijos, valstiečių, proletariato, taip pat biurokratinės bei technokratinės utopijos. K. Marksas ir F. Engelsas „Komunistų partijos manifeste“ antikapitalistines utopijas analizuoja būtent tokiu klasiniu požiūriu. Dažniausiai tam tikrų epochų utopinėse idėjose lengvai įžiūrimi bruožai, suponuoti socialinių grupių interesų, bet ir čia pasitvirtina K. Markso mintis, kad klasė, kovojanti už savo interesus, tampa visos kenčiančios žmonijos interesų reiškėja.

Socialines utopijas galima klasifikuoti ir pagal pagrindinę jų autorius dominančią problemą. Didelėje socialinių utopijų grupėje svarbiausia problema (susijusi su minėta klasine pozicija) — neišvengiamas privatinės nuosavybės likvidavimas. Tą socialinių utopijų grupę įprasta vadinti *utopiniu socializmu*.

Klasifikuojant socialines utopijas, skiriamos, kaip tai darė V. Leninas, reakcingos ir pažangios utopijos, t. y. tokios, kurios atitraukia mases nuo revoliucinės kovos, „tvirkina demokratinę masių sąmonę“⁸, ir tokios, kurios išreiškia siekimą „visiškai baigti su senaisiais, feodaliniais išnaudotojais“⁹. Utopijas dar galima skirstyti į retrospektyvines ir perspektyvines. Pirmųjų autoriai idealą mato praeityje, antrųjų — skelbia, kad „aukso amžius“ dar bus.

Socialinių utopijų skirstymas į eskapistines ir herojines irgi turi racijos. Pirmosioms priskirtume tas, kuriose svajojama apie geresnį pasaulį, bet nekviečiama pakeisti esamos padėties, pašalinti egzistuojančio blogio. Čia tik paaiškinama, kas yra blogis ir gėris, bet nenurodoma, koku būdu pirmąjį galima pašalinti, o antrąjį pasiekti. Tokie kūriniai, aišku, netampa revoliucine programa, bet jų reikšmė neabejotina.

Utopijos, kurias pavadiname herojinėmis, įsakmiai teigia kovą. Tokia kova gali būti ne tik socialinė revoliucija, bet ir pasitraukimas į vienuolyną. Tačiau herojinė utopija ne tik atspindi jos kūrėjo vaizduotę, bet ir skatina visiškai atsiduoti idėjai, kryptingai kovoti už tos idėjos realizavimą. S. Furdjė falansteriai — konstrukcija, ne mažiau fantastiška už T. Kampanelos „Saulės miestą“, bet Š. Furdjė mėgina ją realizuoti. Per

⁸ Leninas V. I. Raštai, t. 18, p. 329.

⁹ Ten pat, p. 330.

skelbimus spaudoje ieškoti turтуolio, kuris finansuotų falansterių projektą,— elgesys beprotiškas, bet kryptingas ir prasmingas. Neveiksmingos priemonės tikslui pasiekti vis dėlto yra kas kita, negu tikslas nenumatant priemonių. Eskapistinės utopijos — tik intelektualinis žaidimas, herojinės — svarbiausias dalykas gyvenime.

Apsiriboti dichotominiu socialinių utopijų skirstymu negalima. Kiekvienas minėtas tipas apima tam tikras socialinių utopijų rūšis, reikalingas atskiro aptarimo. Pavyzdžiui, eskapistinėse utopijose yra mažiausiai trys bėgimo nuo tikrovės būdai. Vienose — pavadinkime jas *vietos* utopijomis — aprašomi kraštai, kuriuose gyvenama laimingai. Salos vandenyne, Mėnulis ir planetos, požemių karalystės ir pasauliai, skraidantys ore,— autorių fantazija neribota. Tai T. Moro „Utopija“ (1516), T. Kampanelos „Saulės miestas“ (1602), F. Bekono „Naujoji Atlantida“ (1627), A. Kircherio „Požeminis pasaulis“ (1662), Voltero „Mikromegas“ (1752), E. Kabė „Kelionė į Ikariją“ (1840) ir šimtai kitų. Siranas de Beržerakas aprašo Mėnulio valstybę ir karalystę (1657), o Dž. Svifto „Guliverio kelionės“ (1722) tampa šios rūšies utopijų enciklopedija. Tokiose utopijose iš skaitytojo reikalaujama tikėti, kad aprašoma šalis egzistuoja, nors žinios apie jos geografinę padėtį nėra būtinos. Tinkamiausia vieta utopijai — pažįstamo ir nepažįstamo pasaulio riba. Pažįstamas pasaulis — blogas, naujame pasaulyje prižadama viskas.

Vietos utopijos susijusios su kelionių literatūra. Šis ryšys — ne vien chronologinis. Abiem literatūros rūšims būdingi tie patys palyginimai, panašios abejonės esamų socialinių santykių teisingumu. Didieji utopistai sąmoningai vartojo kelionių literatūrai būdingas menines priemones, egzotiškus aprašymus, nes tik tokiu būdu jie galėjo skelbti naujas idėjas. Jie nepretendavo informuoti skaitytoją, jų tikslas buvo auklėjimas.

Vietos utopijų atmaina — mažų socialinių grupių, egzistuojančių žinomos šalies visuomeninėje struktūroje, aprašymas. Tokios utopijos pavyzdys — H. D. Toro veikalas „Oldenas, arba gyvenimas miške“. XIX a. Amerikoje nematydamas galimybės „tinkamai“ gyventi, autorius kviečia bėgti nuo visuomenės, iš „miesto, pilno nevilties, ir <...> kaimo, pilno nevilties“¹⁰. Antiurbanistinėje H. D. Toro utopijoje išreikštas romantiškas nepasitenkinimas materialine bei dvasine asmenybės degradacija, pasiskoma prieš antagonistinį kaimo ir miesto atsiskyrimą. Priešingai negu kiti utopistai, H. D. Toro išsigelbėjimo ieško savoį šaly, bėgdamas nuo civilizacijos, nes, pasak jo, „neverta keliauti aplink pasaulį vien dėl to, kad suskaičiuotume kates Zanzibare“¹¹. Savęs pažinimo rakto, jo nuomone, reikia ieškoti savyje. Ši utopinės literatūros atmaina neturi ryšių su kelionių literatūra, ji greičiau primena publicistiką, kurioje gausu patarimų, kaip tvarkyti pasaulį.

Yra utopijų, kuriuose aprašomos konkrečios „laimingos šalys“. Jų kūrėjai — emigrantai. Nepasitenkindami svetima aplinka ir kankinami nos-

¹⁰ Toro Г. Д. Уолден, или жизнь в лесу.— М., 1962, с. 8.

¹¹ Ten pat, p. 203.

talgijos, tėvynę jie paverčia gėrio ir blogio kriterijumi. (Anksčiau mi-
nėtose utopijose gėrio ir blogio kriterijus buvo išgalvoti kraštai.) Tokia
utopinė literatūra atsirado XIX a. viduryje, daugiausia kaip lenkų egzilės
ideologijos išraiška. Socialinis, visuotinis paliktos tėvynės idealas ypač
ryškus J. Slovackio, A. Mickevičiaus, M. Mochnackio eskapistinėje kūry-
boje. Vietos utopijose pasaulis skiriasi ne tik geografinė prasme. Jose
atsispindi ir skirtingi socialiniai idealai, skirtingos vertybių sistemos,
siekimai, viltys.

1761 m. Prancūzijoje išėjo L. Mersjė knyga „2440 metai“. Jos turi-
nys, nors nepanašus į tuometinę realybę (taika visame pasaulyje, išny-
kęs klasinis antagonizmas, Bastilija, tapusi Gailėstingumo šventove, Sor-
bonos metafiziką ir scholastiką pakeitusi fizika), nebūtų atkreipęs tyrinė-
tojų dėmesio, jei autorius būtų aprašęs Australiją ar Ameriką. Dauguma
L. Mersjė keliamų idėjų buvo seniai žinomos, kiti autoriai išradingumu
ir radikalumu jį buvo gerokai pralenkę. L. Mersjė utopijos esmė — nau-
jas požiūris į laiką. Ankstesnių utopijų vietą „kažkur“ pakeičia laikas
„kada nors“. Šios utopijų krypties (pavadinkime jas *laiko* utopijomis)
šalininkų nestinga. Sen-Simono mokinys, E. Kabė amžininkas B. P. An-
fantenas 1829 m. išleidžia „2240 metų pramonininko prisiminimus“,
1861 m. K. Lasvicas — „Ateities vaizdus“, 1881 m. V. D. Hėjus — „Po
trijų šimtų metų“. Visiems šių utopijų autoriams laikas nėra tolygus, jie
dalija jį įvairiais pjūviais, skirdami „gerus“ ir „blogus“ laikus. Tačiau
laiko utopijų sukūrimo prioriteto minėtiems autoriams, ieškantiems idealo
ateityje, pripažinti negalime. „Aukso amžiaus“ sąvoka, socialinių idealų
ieškojimas praeityje žinomi jau nuo pat civilizacijos pradžios. Beveik
visose religijose išlikusi vienokia ar kitokia „prarastojo rojaus“ versija,
graikų ir romėnų poetų kūryboje — idiliškas senųjų laikų Arkadijos ir jos
laisvųjų gyventojų aprašymas. Tokių pavyzdžių begalės, nes „aukso am-
žiaus“ mitas atspindi įvairių socialinių grupių siekius. Laiko utopijos,
idealizuojančios „aukso amžių“, ypač paplito Renesanse, kur įgavo grai-
kų ir romėnų antikos kulto formą. Antikinėje romėnų valstybėje įžiūrimas
moralinis bei politinis idealas, kuris priešstatomas to meto Europos so-
cialinei situacijai. Antikinė Roma Renesanso, o ypač prancūzų revoliu-
cijos laikais tapo politinės dorovės, patriotizmo, pasiaukojimo, didvy-
riškumo pavyzdžiu. Z. Z. Ruso, teigdamas, kad „romėnų tauta — visų
laisvų tautų pavyzdys“¹², išreiškė daugelio to meto mąstytojų požiūrį.
Feodaliniai, o vėliau kapitalistiniai socialiniai santykiai, įteisinę žmonių
nelygybę, paverčia juos priešais, o Romos politinė organizacija, siejusi
visus piliečius į vieningą visumą, ugdė asmeninių ir visuomeninių inte-
resų harmoniją. Todėl beveik visai Renesanso ir Šviečiamosios epochos
publicistikai būdingas antikos priešstatymas esamai padėčiai. Precedento
ieškojimas praeityje socialinių utopijų autoriams turi didžiulį privalumą:
utopinis idealas atrodo lengvai realizuojamas. Dėl to, kokia buvo istorinė

¹² Ruso Z. Z. Rinktiniai raštai, p. 51.

tikrovė, socialinių utopijų autoriai galvos nesuka. Sakydami „kažkada buvo geriau“, jie iš esmės pasako tik tiek, kad „turi būti geriau, negu dabar“.

Aptariant retrospektyvines laiko utopijas, reikėtų paminėti dar vieną jų bruožą — esamos padėties priešstatymą ne kuriai nors pranašesnei žmonijos vystymosi epochai, o įvairioms kokios nors ideologijos vystymosi fazėms. Pavyzdžiui, utopinės minties raidoje reikšmingas buvo ankstyvosios krikščionybės mitas, priešstatomas kaip idealas vėlesnių epochų krikščionybei. Viduramžių sektantai, maištaujantys prieš bažnyčią ir tuometinę santvarką, plačiai rėmėsi evangelija, įrodinėdami, kad Romos dvasininkija apimta korupcijos, godumo ir valdžios siekimo, tuo tarpu apaštalų laikų krikščionys buvo visiškai atsidavę ganytojiškam pašaukimui. Daugelis masinių sąjūdžių rėmėsi „grįžimo prie šaltinio“ utopija, reformų šalininkai ne tik grindė savo veiklą epochos reikalavimais, bet ir įrodinėjo, jog būtina grįžti prie ideologijos ištakų, nes tada ji bus autentiškesnė. Panašiai ir dabar kai kurios reformistinės, revizionistinės opozicijos tarptautiniame komunistiniame judėjime dangstomos „grįžimo prie Markso“ ar „grįžimo prie Lenino“ lozungais.

Kita laiko utopijų atmaina — perspektyvinės utopijos, idealizuojančios ateitį. Čia neturime galvoje tų mąstytojų, kurie tiki pažanga ir traktuoja ją dialektiškai. Socialinėse utopijose kuriama ateities visuomenė, kurios socialinė struktūra ir santykiai visiškai kitokie nei esamos. Utopistų manymu, ateitis bus visiškai dabarties negacija. Minėti L. Mersjė „2440 metai“, H. Velso, kai kurie S. Lemo ir R. Bredberio kūriniai gali būti vertinami kaip optimistinė anticipacija, o Dž. Orvelo, O. Hakslio, F. K. Diko kuriamose visuomenėse bjauriai, iškreiptai parodomas dabarties blogis, ateitis piešiama visiškai tamsiomis spalvomis.

Pažymėtina, kad laiko utopijų skirstymas į retrospektyvines ir perspektyvines neturi nieko bendra su socialinių utopijų vertinimu kaip reakcingų ar pažangių. Toks vertinimas galimas tik išsiaiškinus socialinio idealo turinį ir jo funkcijas konkrečioje istorinėje situacijoje.

Be minėtų vietos ir laiko socialinių utopijų, yra dar viena utopijų rūšis, kuri literatūroje vadinama metafizine, filosofine arba racionalistine. Tai koncepcijos, nesusijusios su kelionėmis į kažkur esančią šalį, bet ne mažiau ryžtingai priešstatančios esantiems socialiniams santykiams tam tikras socialines vertybes, o neretai ir konkrečias institucijas. Joms būdinga Gamtos, Proto, Dievo, „visuotinės harmonijos“ iškėlimas. Pirmuoju ir ryškiausiu tokios utopijos pavyzdžiu laikoma Platono „Valsitybė“. Platono idėjų pasaulis, kuriame nėra blogio, tampa atramos tašku vertinant realų pasaulį. Platonas neaprašo, kaip atrodo laiminga žmonija, tik mėgina atsakyti į klausimą, kokie yra „amžino gėrio“ reikalavimai. Tokių socialinių utopijų racionalizmas — protingos santvarkos priešstatymas neprotingai. „Protinga“ ir „natūralia“ laikoma tam tikra socialinių santykių visuma, kuri patenkina natūralius žmogaus poreikius nepriklausomai nuo vietos ir laiko. Esama socialinė situacija esanti ne-

natūrali, neprotinga, bet žmonės dėl tamsumo jos nekeičia. Moreli, kurio „Gamtos kodeksas“ tapo racionalistinės utopijos programiniu veikalu, įrodinėjo, jog „paplitusi moralė ir politika kiekviename žingsnyje prieštarauja nuostabiems gamtos nurodymams“¹³. Racionalistinės utopijos ypač paplito Šviečiamuoju laikotarpiu. Pasak F. Engelso, švietėjai „reikalavo sukurti protingą valstybę, protingą visuomenę; reikalavo be pasigailėjimo pašalinti visa tai, kas prieštarauja amžinajam protui“¹⁴.

„Visuotinės harmonijos“, „amžinojo proto“ idėjos būdingos kiekvienai socialinei utopijai, bet kaip jas realizuoti, eskapistinėse utopijose nebuvo nurodoma. Tuo tarpu herojinėse utopijose, nors naujas socialinis idealas ir nekuriamas, bet akcentuojamas esančios padėties neigimas. Idealy ir tikrovės opozicija čia įgauna idealą praktikuojančių žmonių ir pasaulio, negalinčio ar nenorinčio siūlomo idealo priimti, opozicijos formą. Įvairiose istorinėse situacijose neigimo aktas arba apima visą visuomenę, arba, nesant tokios galimybės, ieškoma būdų pasitraukti nuo „sugedusios“ visuomenės grupės „teisiųjų“. Utopijas, kuriose aprašomas toks pasitraukimas nuo visuomenės, pavadinkime *sektos*, arba *vienuolyno*, utopijomis. Vienuolynų utopija — savotiškas utopinio mąstymo pavyzdys. Vėliau tokią pasaulėžiūrą reprezentavo religinės sektos, taip pat pasaulietiškos organizacijos, siekiančios sukurti tobulumo oazę blogio dykumoje, kuria laikė visuomenę. Klasikinis pavyzdys yra tolstojustė, kuri „dėl tolstojiško susilaikymo nuo politikos, tolstojiško politikos išsižadėjimo, nesidomėjimo ja“¹⁵, kvietimo atsitraukti nuo socialinių problemų, galvoti tik apie save, savo gyvenimo tikslą ir nespriešinti blogiui turėjo platų atgarsį. Tolstojustė — religinis utopinis visuomenės sąjūdis XIX a. pabaigos—XX a. pradžios Rusijoje. Šio sąjūdžio pagrindai išdėstyti L. Tolstojaus „Išpažintyje“, „Kreicerio sonatoje“. Pasak V. Lenino, tolstojustė — tai „nuostabiai stiprus, tiesioginis ir nuoširdus protestas prieš visuomenėje paplitusį melą ir veidmainystę“, nors kartu „Tolstojus yra juokingas kaip pranašas, atradęs naujus receptus žmonijai išgelbėti“¹⁶.

Sektos utopija nėra programa, konkuruojanti su esama politika. Joje nesiūloma pasirinkti vienos iš esamų politinių alternatyvų. Sektų nariai dažniausiai tokio pasirinkimo atsisako, jie kuria naują pasaulį, atsisibodami nuo esamos politikos ir nuo politikos apskritai. Neatsitiktinai tokios utopijos mėginamos realizuoti XIX a. Jungtinėse Amerikos Valstijose, šalyje, kuri tik pradėjo kurtis. Čia steigė savo kolonijas E. Kabė šalininkai, mėgino įgyvendinti falansterių idėjas furjeristai, pagaliau R. Ovenas po nesėkmių Anglijoje tęsė eksperimentus JAV. Tokių koncepcijų fantastiškumą sąlygojo darbininkų klasės kovos reikšmės nesupratimas, politinės kovos neigimas. K. Marksas ir F. Engelsas neatsitikti-

¹³ Морелли. Кодекс природы.— М.—Л., 1956, с. 61.

¹⁴ Марксас К., Энгельсас Ф. Ринкiniai raštai dviem tomais, t. 2, p. 104.

¹⁵ Ленинас В. Pilnas raštų rinkinys, t. 17, p. 201.

¹⁶ Ten pat, p. 199, 200.

nai pabrėžė, jog, turėdami fantastinį siekimą pakilti virš klasių kovos, utopinių idėjų propaguotojai „visuomet sudaro reakcines sekta“¹⁷.

Bendras visų utopistų bruožas — įsitikinimas, kad visuomenei per tvarkyti būtina sukurti ar surasti tokią žmonių grupę, kurios gyvenime dominuoja visai visuomenei būtinas, bet jai dar svetimas, nežinomas idealas. Visuomeninės minties istorijoje buvo socialinių utopijų, kurios priartėjo prie revoliucinių idėjų. Šiose utopijose idealui realizuoti buvo siūloma taikyti politines priemones, atmetamas tikėjimas, kad be kovos galima apsieiti. Tokios *politinės* utopijos buvo populiarios prancūzų revoliucijos epochoje, vieninteliu istorijoje laikotarpiu, kai revoliucinė politika kėlė greitų permainų lozungą, kviečiantį visiškai atsisakyti praeities ir remiantis protu kurti naują visuomenę. Kitoje giljotinos pusėje prancūzų laukė laiminga šalis, nepanaši į tą, kurioje jie gimė, šalis, primenantį utopistų idealizuotą antikinę valstybę, kur bus įgyvendinti filosofų atrasti „natūralūs“ visuomeninių santykių principai. To meto politinė utopija buvo „visuomenės sutartis“. Jakobinų diktatūra tapo herojišku mėginimu realizuoti utopiškai suprastą laisvę, lygybę, brolybę — idealus, kurie daugeliui ankstesnių mąstytojų buvo tik teorinis visuomenės galimybių demonstravimas. Apie idėjas, kuriomis vadovavosi prancūzų revoliucija, F. Engelsas rašė: „Mes dabar žinome, kad ši proto viešpatija buvo ne kas kita, kaip suidealizuota buržuazijos viešpatija“¹⁸. Utopiško revoliucijos ir politinės kovos supratimo esmė — visiškai istorinio vystymosi nepaisymas. Utopistui revoliucija — vienkartinis šuolis link tobulybės, žaibiškas idealios visuomenės kūrimas. Politinis utopistas nuo revoliucionieriaus skiriasi tuo, kad nesuvokia pereinamojo laikotarpio būtinumo. Utopinis revoliucinio šuolio supratimas, tikėjimas greitai idealios visuomenės sukūrimu šiek tiek prisideda prie liaudies sąjūdžio organizavimo lemiama istorinio lūžio momentais. Bet tokia būsimo naujos ateities vizija neturi nieko bendra su moksliniu komplikuočių socialinių permainų mechanizmo pažinimu. Utopinį idealios visuomenės supratimą su politiniu judėjimu, tapusiu revoliucinių jėgų vadovu realioje visuomenėje, susiejo marksizmas-leninizmas.

Aptarti socialinių utopijų tipai rėmėsi pozityvaus idealo ieškojimo koncepcija, tobulų visuomeninių santykių propagavimu. Bet pastaraisiais dešimtmečiais pasirodė nemaža kūrinių, kuriuose įsivaizduojama visuomenė yra ne idilija, o košmaras. Tokios visuomenės vizija kelia skaitytojui ne susižavėjimą, o siaubą. Šios rūšies utopijų pradininku laikomas O. Hakselis, 1932 m. parašęs knygą „Šaunusis naujasis pasaulis“, o vėliau „Šaunusis naujasis pasaulis, aplankytas antrą kartą“. Šios knygos problematika vadinama negatyvia utopija, arba *antiutopija*. Ideologinėje kovoje antiutopijos vaidmuo — parodyti priešininko idealą taip, kad jis taptų atstumiantis, nepriimtinas esamai kultūrai. Pozityvios utopijos

¹⁷ Marksas K., Engelsas F. Rinktiniai raštai dviem tomis, t. 1, p. 35.

¹⁸ Marksas K., Engelsas F. Rinktiniai raštai dviem tomis, t. 2, p. 103.

skelbia privatinės nuosavybės likvidavimą, o antiutopistų teigimu, jei visuomenė vystysis, realizuodama komunistinį idealą, niekas neturės net nuosavo dantų šepetuko. O. Hakslio „Šaunusis naujasis pasaulis“ — masinė visuomenė, integruojanti pasigailėtinus žmogelius, neturinčius asmeninio gyvenimo, valdomus išorinių dirgiklių, ateinančių iš nedidelio valdančiųjų sluoksnio. O. Hakslio knygos, taip pat Dž. Orvelo „1984 metai“ ir „Ferma“ („Animal farm“) priskiriamos prie populiariausių Vakaruose antiutopijų ir panaudojamos šiuolaikinėje ideologinėje kovoje. 1949 m. parašytoje knygoje „1984 metai“ Dž. Orvelas, panašiai kaip ir O. Hakselis, ateities pasaulį vaizduoja gedulingomis juodomis spalvomis, nors „sąlyginis laikas“ jų kūrinuose labai skiriasi (O. Hakslio antiutopijoje veiksmas vyksta 2500 metais). Abiejose antiutopijose daug kas sutampa. Pirmiausia tai totalinė organizacija, kurios vieningam mechanizmui pajungta bet kokia žmogaus veikla. Todėl čia nelieka ribos tarp asmeninio ir visuomeninio gyvenimo. Kiekvienos superorganizacijos bruožas — jos tapimas savitiksliu. Netgi valdančioji viršūnė (O. Hakslio dešimt „pasaulio kontrolierių“ ir Dž. Orvelo paslaptingas „didysis brolis“ bei jo bendražygiai) priversta pajungti savo valią ir aistras mistiniam „bendram interesui“, kuris kažkodėl neatitinka niekieno realių interesų. Organizacijos pavaldumas savo statuso išsaugojimui atsispindi socialinėje struktūroje. „Šauniamame naujajame pasaulyje“ penkios kastos (alfa, beta, gama, delta ir epsilon), o „1984 metų“ visuomenėje dvi klasės — valdantieji ir valdomieji — „naująja kalba“ (newspeak) vadinami „proles“. Iš esmės socialinė hierarchija privilegijų neturi (išskyrus kasdienę porciją aliejum dvokiančio „pergalės džino“, kuris valdomiesiems neprieinamas), socialinės grupės skiriasi tik atliekamomis funkcijomis, tik savo vieta prie to paties valstybinio konvejerio. Kitas O. Hakslio ir Dž. Orvelo antiutopinių visuomenių bendras bruožas — totalinė kontrolė. Žmonių gyvenimas šiose visuomenėse reglamentuotas iki smulkmenų, kiekvienas žingsnis planuojamas, ir už bet kokią nukrypimą nuo nustatytos veiklos schemos griežtai baudžiama. Kontroliuojama ir buitį — „1984 metuose“ kiekvieno būste esantis dvipusio ryšio televizorius, kurio išjungti negalima, verčia Dž. Orvelo herojų Vinstoną ieškoti nuošalios vietelės net dienoraščiui rašyti. Per televiziją vyksta „dviejų minučių neapykantos“ pagrindiniam „didžiojo brolio“ priešui seansai, retkarčiais ekrane pasirodo ir „didysis brolis“, sukeldamas visuotinę ekstazę. Jei kas nors tuomet neparodo reikiamo entuziazmo, nelieka nepastebėtas viską matančios televizijos kameros akies. Ypač „1984 metų“ visuomenėje kontroliuojama mintis. Specialios „minties policijos“ agentų pilna visur, „minties nusikaltimą“ padaręs asmuo tuoj pat dingsta, jis „išgarinamas“. Abiejose antiutopijose minčių kontrolę papildė istorijos kontrolė. „Kas kontroliuoja praeitį, kontroliuoja ateitį; kas kontroliuoja dabartį, kontroliuoja praeitį“¹⁹. Istorija 1984 metų Okeanijoje falsifi-

¹⁹ Orwell G. Nineteen eighty-four.— London, 1976, p. 762.

kuojama, ir „tai net nebuvo padirbinėjimas, greičiau tai buvo vienos nesąmonės pakeitimas kita. Didžioji dalis medžiagos neturėjo jokio ryšio su realiu pasauliu, netgi tokio ryšio, koks būna tiesioginiame mele“²⁰. Dž. Orvelo „1984 metų“ pasaulyje viskas yra priešingai: permanentiniam karui vadovauja „taikos ministerija“, „teisybės ministerija“ skleidžia visokeriopą dezinformaciją ir melą, o „meilės ministerija“ atlieka Federalinio tyrimų biuro ir Centrinės žvalgybos valdybos funkcijas. Tokie pat absurdiški vyraujančios ideologijos (ji vadinama „ingsoc“) lozungai ir postulatai: „laisvė — tai vergija“, „taika — tai karas“, „nežinojimas — tai jėga“, „teisybė — tai melas“. Absurdiškas žaidimas žodžiais, pasirodo, turi esminę reikšmę. Tikslingai griaudami tradicines sąvokas, iškreipdami formuluotes, valdantieji pratina mases tikėti visokiomis beprasmybėmis, atmeta etinius principus. „1984 metų“ visuomenėje niekas nedrįsta abejoti jokių valdančiųjų viršūnių žodžiu, tačiau romano herojams Vinstonui ir Julijai kartais susidaro įspūdis, kad iš tikrųjų „didžiojo brolio“, kaip ir jo priešininko, seniai nebėra gyvo. Trys supervalstybės (Okeanija, Eurazija, Rytų Azija) paskendusios rūpesčiuose, visai neturi kontaktų, nors kiekvienos gyventojai įsitikinę, kad tarp jų vyksta nepabaigiamas karas, o šiai iliuzijai palaikyti vyriausybės retkarčiais numeta „užsienio gamybos“ bombas ant savų miestų.

Nežymiai skiriasi O. Hakslio ir Dž. Orvelo politinė orientacija: Dž. Orvelo numatytas „oligarchinis kolektyvizmas“ ir „totalitarizmas“ atsiranda kaip bedvasio technicizmo funkcija, o O. Hakselis dėl išsigimusios ateities netiesiogiai kaltina kapitalistinę santvarką. Abiem autoriams būdinga buržuazinio individualisto gamybos priemonių suvisuomeninimo baimė. Bijoma ir visuomeninio darbo, buities drausmės. Svarbiausia O. Haksliui ir Dž. Orvelui — išvengti diktatūros, nesvarbu kokios — buržuazinės ar proletarinės, išsaugoti liberalinį „aukso vidurį“. „1984 metais“ — ryškus antikomunistinis pamfletas. Ne be reikalo jame dažnai kartojama nuvalkiota tezė apie komunizmo ir fašizmo giminingumą. Smerkdami totalitarizmą, antiutopijų autoriai sąmoningai ar nesąmoningai juodina kiekvieną diktatūrą, organizaciją, visuomeninę discipliną, ignoroja jų klasinę kilmę.

Proletarinė diktatūra ir savo kilme, ir paskirtimi yra antitotalitarinė ir antielitarinė. Darbininkų klasė nesiekia įamžinti savo viešpataujančio vaidmens, su jos politiniu vadovavimu nesiderina Dž. Orvelo ir O. Hakslio vaizduotėje sukurti košmarai. Skirtingai nuo Dž. Orvelo „oligarchinio kolektyvizmo“, socializmas yra demokratinis kolektyvizmas, jo tikslas — lygybė, laisvas ir visapusiškas asmenybės vystymasis.

Nors antiutopijos panaudojamos antikomunistinės propagandos tikslais, tam tikra prasme jos vis dėlto skatina žmonijos poreikį gyventi geresniame pasaulyje, yra utopinio mąstymo nemirtingumo įrodymas.

²⁰ Ten pat, p. 766.